

Lapsi ja lapsuus varhaiskristillisessä kulttuurissa

Lapsia ja lapsuutta antiikissa ja etenkin varhaiskristillisyydessä koskeva tutkimus on lisääntynyt suoraan räjähdysmäisesti viimeisen kymmenen vuoden aikana.¹ Samalla tutkimus on monipuolistunut ja monitieteistynyt. Teologisessa tutkimuksessa tämä on tarkoittanut sitä, että lapsuuden tutkimus Uuden testamentin maailmassa on sidottu ja sitoutunut yhä tiiviimmin lapsuuden ja perheen tutkimukseen yleisemmin kreikkalaisroomalaisessa maailmassa. Samalla se on ottanut myös yhä enemmän vaikutteita modernin lapsuustutkimuksen uusista virtauksista.

Tämä katsaus kuvaa näitä trendejä kahden eri tavoin lapsuutta Uuden testamentin maailmassa tarkastelevan tutkimuksen kautta.² Siinä missä Sharon Betsworthin teos *Children in Early Christian Narratives* ponnistaa ”perinteiseltä” Uuden testamentin eksegetiikan tutkimuksen pohjalta, on Margaret Y. MacDonaldin kirja *The Power of Children: The Construction of Christian Families in the Greco-Roman World* selkeämmin eri tieteenalojen raja-aitoja ylittävä tutkimus. Kummankin lähtökohtana on kuitenkin varhaiskristillisen lapsuuden tarkastelu kreikkalaisroomalaisen maailman kontekstissa – ja tässä kumpikin onnistuu erittäin hyvin.

TUTKIMUKSEN LINJOJA

Oma taustani on lapsuuden historian ja Rooman sosiaalishistorian tutkijan; itselleni on luontevaa aluksi tarkastella lapsuuden historian tutkimuksen pidempiä linjoja. Tällä vuosituhanella tutkimus on onnistunut jättämään vihdoin taakseen Philippe Ariésin ja tämän välittömien seuraajien (ja kriti-

- 1 Tutkimuskirjallisuuden nopea laajeneminen näkyy hyvin ylläpitämässäni tutkimusbibliografiassa *Children in the Ancient World and the Early Middle Ages (8th century BC – 8th century AD)*, joka löytyy esim. internetosoitteesta https://www.academia.edu/16942580/Children_in_the_Ancient_World_and_the_Early_Middle_Ages_A_Bibliography_2015_. Tällä hetkellä nimekkeitä on 2067.
- 2 Käsittelem tässä katsauksessa lähimmin teoksia Betsworth 2015 ja MacDonald 2014; näiden ohella lapsuutta Uuden testamentin maailmassa ja varhaiskristillisyydestä on käsitelty viime aikoina erityisesti teoksissa Bunge, Fretheim & Gaventa 2008; Horn & Martens 2009; Aasgaard 2009a; Murphy 2013. Kiitän Reidar Aasgaardia (Oslo yliopisto) keskusteluista koskien näitä kahta kirjaa, sekä Marianne Bjelland Kartzowia (Oslo yliopisto) rohkaisusta ja kutsusta puhua Margaret Y. MacDonaldin kunniaksi järjestetyssä seminaarissa lokakuussa 2015. Kyseinen esitelmä oli tämän kirjoituksen alkuitu.

soijien) luoman temaattisen viitekehyksen. Historiantutkimuksessa tämä perintö on elänyt vahvana kahdessa eri muodossa. Ensinnäkin se on näkynyt metodologisena lähtökohdana, jonka mukaan lapsuus on (voimakkaasti) kulttuurillisesti määrittynyt ja siten historiallisesti muuttuva käsite ja ilmiö. Siinä missä tämä näkökulma on osoittautunut hedelmälliseksi lähtökohdaksi yhä uusille tulkinnoille, toinen, temaattisempi vaikutus, on ollut ongelmallinen: tutkimus keskittyi hyvin nopeasti etsimään (tai kieltämään) kehitystä ja edistystä lapsuuden historiasta. Tämä puolestaan johti kysymyksenasetteluihin, jotka keskittyivät lähes yksinomaan selvittämään vanhempien (emotionaalista) suhdetta lapsiinsa ja sitä, missä määrin lapsuus ymmärrettiin erilliseksi elämänvaiheeksi. Rooman valtakuntaa koskevassa tutkimuksessa tämä johti kulttuuri- ja aatehistoriallisten kysymysten ylivaltaan ja siihen, että lapsuutta on tarkasteltu usein ikään kuin yhtenäisenä, jopa monoliittisena, instituutiona. Näin tutkimusintressien keskiöön tuli roomalaisen eliitin maailma, erityisesti lapsuusideaalit ja asenteet lapsuutta kohtaan, sekä se, miten lapset kasvoivat osaksi (aikuisen) yhteiskuntaa ja julkista elämää.³

Toisaalta Rooman sosiaalishistorian ja roomalaisen perheen tutkimuksen kohdalla historiallisen demografian ja naishistorian tutkimus oli jo 1980-luvulla erittäin voimakasta, ja lapsista tuli – erityisesti isänvallan (*patria potestas*) tutkimuksen kautta – yksi keskeisimmistä tavoista lähestyä ja kuvata roomalaisia patriarkaalisia perhesuhteita ja perhedynamiikkaa. Samaan aikaan antiikin kasvatuksen sekä roomalaisen (perhe) oikeuden tutkimus alkoi yhdistyä tähän tutkimustraditioon. Varhaisia merkkiteoksia olivat erityisesti Suzanne Dixonin teokset sekä Beryl Rawsonin ”Roman Family” -konferenssien pohjalta toimittamat kirjat. Rawsonin vuonna 2003 ilmestynyt *Children and Childhood in Roman Italy* on tämän tutkimustradition yhdenlainen huipentuma, ja yhä suositeltava ensimmäinen askel kaikille, jotka ovat kiinnostuneet lapsuuden historiasta Rooman valtakunnassa. Paitsi että teos luo synteesin edeltävän tutkimuksen keskeisimmistä löydöistä, se luotaa myös uusia tutkimusmahdollisuuksia ja -suuntauksia korostaen tarvetta käyttää myös materiaalista lähdeaineistoa (arkeologia

jäänteitä ja visuaalista materiaalia), omaksua monitieteinen lähestymistapa sekä tarkastella lapsuuden historiaa myös lasten omasta näkökulmasta.⁴

SOSIALISAATIO, LASTEN TOIMIJUUS JA IDENTITEETTI

Teologit ja varhaiskristillisen kulttuurin tutkijat – toisin kuin ”perinteiset” antiikintutkijat – ovat usein kiinnittäneet huomiota perheeseen ja lapsuuteen liittyvän terminologian metaforisiin käyttöihin.⁵ Kummallakin nyt tarkastelun alla olevista teoksista on juurensa tässä tutkimustraditiossa. Kumpikaan kirja ei kuitenkaan pysähdy tähän. Betsworth keskittyy kuvaamaan, miten lapsuus eri evankeliumeissa kuvataan – sekä kanonisissa evankeliumeissa että apokryfisissä Tuomaan lapsuusevankeliumissa ja Jaakobin protoevankeliumissa – ja miten annettu kuva edistää kunkin evankeliumin keskeisiä painotuksia ja teologista ohjelmaa. MacDonaldin huomio on vähemmän lapsuuden representaatioissa. Vaikka hän ankkuroi tutkimuksensa ennen kaikkea pastoraalikirjeiden ja muiden Paavalin nimissä kirjoitetujen kirjeiden lapsuuskuvauksiin ja lapsimetafiiriin, on sosialisatiion käsite hyvin keskeinen hänen analyysissään.

Sosialisatiosta tuli 1980-luvulla lapsuustutkimuksen keskeinen näkökulma; silti vain harva antiikin maailman tutkija on systemaattisesti keskittynyt tähän puoleen lapsen historiassa. Huomiota on kiinnitetty ennemmin formaaliin koulutukseen. Erityisesti jokapäiväisessä elämässä ja vuorovaikutuksessa lähimpiin ihmisiin tapahtuva sosialisatio on jäänyt syrjään, samoin kuin uskonnollisten käytäntöjen keskeinen asema lasten kasvuprosessissa sekä yhteisön jakamien käytäntöjen ja arvojen omaksumisessa.⁶ MacDonaldilla juuri nämä puolet lapsen elämässä ovat huomion keskipisteessä, ja muutoinkin se, mitä hän sosialisatiolla ymmärtää, osoittaa hänen olevan erinomaisesti perillä niin modernista lapsuudentutkimuksesta kuin myös lasten arkipäivän realiteeteista roomalaisajan Välimeren piirissä. MacDonald keskittyy lasten arkipäiväiseen elinympäristöön ja heidän jatkuvaan läsnäolonsa kaikissa julkisissa ja yksityisissä tiloissa ja askareissa. Loppujen lopuksi Rooman valtakunnassa yli kolmasosa väestöstä oli alle 15-vuotiaita.

Viime aikoina modernin lapsuudentutkimuksen piirissä huomio on edelleen siirtynyt lasten sosialisatiosta näiden toimijuutta korostaviin teorioihin ja näkökulmiin. On osoitettu, että lapsilla on aktiivinen rooli omissa varttumiseen ja oppimiseen liittyvissä prosesseissa. Lapset ovat kykeneviä soveltamaan, muuttamaan ja uusintamaan aktiivisesti sitä kulttuurista ja sosiaalista perintöä, jonka piirissä he elävät. Näin ollen lasten kokemukset, ihmissuhteet ja oma kulttuuri ovat tutkimisen arvoisia jo itsessään, eivät vain siksi ja siitä näkökulmasta, että lapsista jonakin päivänä tulee aikuisia. Antiikin ja varhaiskristillisen kulttuurin tutkimuksessa lasten toimijuus ja lasten kokemukset ovat kuitenkin yhä varsin marginaalinen tutkimuskohde.⁷ Varsin harvoin on yritetty omaksua lasten omaa näkökulmaa ja tutkia sitä, mitä lapset oikeastaan arjessaan tekevät, kuinka he kokevat fyysisen ja sosiaalisen ympäristönsä, ja minkälainen on lasten oma kulttuuri tietyssä ajassa ja paikassa. Tutkimus on kuitenkin menossa tähän suuntaan – kuten tarkasteleman kirjjat osoittavat.⁸ Samalla on huomattu, kuinka oleellista on ottaa huomioon se kokemusten kirjo, joka lasten elämässä vääjäämättä vallitsee: erot sukupuolen, syntymäjärjestyksen, terveydentilan, yhteiskunnallisen aseman, perherakenteen, uskonnollisen taustan, maantieteellisen asuinpaikan sekä etnisen identiteetin suhteen tekevät lapsista kaikkea muuta kuin yhtenäisen ryhmän.

Betsworthin kirjassa edellä kuvattu muutos lapsuudentutkimuksen parissa tulee esille tietoisena lapsen perspektiivin huomioon ottamisena ja lasten näkyväksi tekemisenä myös silloin, kun he eivät sinänsä esiinny teksteissä aktiivisina. Metodologisena ohjenuorana on ”lapsellinen tulkinta” (childish interpretation), missä Beshworth onnistuikin hyvin: lapset eivät hänen tutkimuksessaan jää aikuisten varjoon. MacDonald kuitenkin vie tämän näkökulman pidemmälle: nimenomaan lapsen kokemuksen etsiminen ja pohtiminen on keskeinen teema hänen kirjassaan. Erittäin kiitettävää on MacDonaldin huolellinen lähdeanalyysi, jossa ideologiset (roomalaisen) eliitin näkökulmat, Uuden testamentin teksteissä ilmenevät asenteet ja lasten arjen kokemukset pysyvät käsitteellisesti erillään. Näin hän pystyy osoittamaan, miten jo antiikin aikana tietyis-

sä historiallisissa konteksteissa – joissa esimerkiksi Uuden testamentin kirjeitä luettiin ääneen – ihanteet, asenteet ja kokemus saattoivat olla ristiriidassa keskenään.

MacDonaldilla identiteetin käsite nousee keskeiseksi, erityisesti se, miten sosiaalisissa tilanteissa useat eri identiteettitekijät vaikuttavat samanaikaisesti ja risteävät. Intersektionaalisuus onkin ohittamaton lähtökohta myös antiikin lapsuuden tutkimuksessa; tutkittaessa roomalaisen lapsuuden suhdetta kristinuskoon, ”risteäviä eroja” löytyy vääjäämättä, kun otetaan huomioon sellaisia vaihtelevia tekijöitä kuin lapset kristillisissä ja eikristillisissä perheissä; pojat ja tytöt; vapaasyntyiset, vapautetut ja orjalapset. Näiden eri ominaisuuksien yhdistelmillä identiteetti samoin kuin konkreettiset elämän ehdot muodostuvat varsin erilaisiksi. Siten myös kokemus kristillisestä sanomasta vaihtelee rajusti eri taustasta tulevien lasten kuullessa saarnaa tai tekstin luentaa. Erittäin hyvä esimerkki tästä on MacDonaldin kirjan analyysi niistä merkitystasoisista, jotka olivat läsnä termissä ”perintö”. Mitä tämä termi ja siihen liittyvät lupaukset saattoivatkaan merkitä yleisön joukossa oleville orjille, jotka roomalaisen lain mukaan eivät virallisesti voineet antaa tai saada perintöä?

3 Tästä sekä Ariësin kirjan herättämästä reaktiosta antiikintutkijoiden ja varhaiskristillisyyden tutkijoiden piirissä katso Harlow, Laurence & Vuolanto 2007 sekä Aasgaard 2006.

4 Rawson 2003, sekä esim. Rawson 1986 ja 1991; Dixon 1992. Ks. myös Bradley 1991.

5 Esim. Moxnes 1997; Buell 1999; Hellerman 2001; Aasgaard 2004; Gerber 2005.

6 Katajala-Peltomaa & Vuolanto 2011, 81–85; laajemmin sosialisatiosta historiallisen lapsuudentutkimuksen keskeisenä käsitteenä, ks. Lillehammer 2010.

7 Yleisemmin modernista lapsuudentutkimuksesta ja toimijuudesta katso James & Prout 1997. Laaja teoreettinen johdanto lasten toimijuuden ja kokemuksen tutkimukseen antiikin maailmassa on Vuolanto 2016. Varhaiskristillisen lapsuuden osalta katso myös Aasgaard 2009b ja 2016.

8 Katso myös Laes & Vuolanto 2016, jossa on useita artikkeleita lapsuuden kokemuksesta sekä toimijuudesta Uuden testamentin maailmasta varhaiskeskialle.

Kummassakin kirjassa on teemoja, jotka on usein sivuutettu jopa kaikkein tuoreimmissa kreikkalaisroomalaista antiikkia ja varhaiskristillisyyttä käsittelevissä teoksissa. Vaikka sosiaalinen sukupuoli on ollut keskeinen kategoria antiikin perhehistoriassa jo vuosikymmeniä, niinkin keskeinen lapsuuden historian ryhmä kuin pikkutyöt on saanut vain hyvin vähän huomiota;⁹ lisäksi erityisesti MacDonaldin kirja nostaa esille isovanhempien sekä muiden perinteisesti katsottuna ydinperheen ulkopuolelle jäävien lasten holhoajien ja hoitajien, erityisesti orjien, merkityksen. Tuskin missään aiemmassa tutkimuksessa on näin voimakkaasti onnistuttu tuomaan esille orjalasten jatkuva läsnäolo ja tämän seikan merkitys (rikkaampien) kotitalouksien sosiaalisiin suhteisiin.

KOTIKIRKOT JA KASVATUS

Yksi MacDonaldin kirjan keskeisistä väitteistä vaatii hieman käsitteellistä selvennystä. Hän korostaa useaan otteeseen kirkon (*ekklesia*; MacDonald käyttää sanaa 'church' – vaikka suomeksi ehkä 'seurakunta' olisi osuvampi, 'kirkko' sopii myös konkreettista paikkaa tarkoittavana terminä paremmin hänen argumentaatioonsa) keskeistä roolia sekä 'kotitaloutena' että 'kouluna'. Vaikka en kiistä kirkon roolia keskeisenä kristillisenä sosialisointivälineenä ja voimana, sanan 'koulu' käyttö on ehkä harhaanjohtavaa tai ainakin lievästi anakronistista. Olisi ehkä parempi väittää, että kristilliset kotikirkot (home churches) ottivat omaksi esikuvakseen laajat kreikkalaisroomalaiset kotitaloudet¹⁰ omaksuen samalla niiden kasvatuksellisen funktion mutta laajentaen koulutuksen kattamaan yhtä lailla vapaasyntyiset kuin orjalapsetkin. Jos varhaiskristilliset kotikirkot muistuttivat jollain tapaa sitä instituutiota, jota me kutsumme kouluksi, tämä johtuu siitä, että jo kreikkalaisroomalaisilla kotitalouksilla oli samoja tehtäviä. Tässä yhteydessä onkin huomautettava, että formaalin koulutuksen ja opintojen suhteen kristillinen kulttuuri ei kehittänyt omaa järjestelmäänsä (toisin kuin esimerkiksi ajan juutalaisessa kulttuurissa), vaan vielä myöhäisantiikissakin ne kristityt lapset, jotka kävivät koulua, noudattivat perinteistä kreikkalaisroomalaista lukujärjestystä.

Angloamerikkalaisessa tutkimuksessa varsin yleinen termi 'house church' varhaiskristillisten yhteisöjen yleisnimenä sisältää myös mahdollisen väärinymmärryksen vaaran. Loppujen lopuksihan suuri osa Rooman valtakunnan ei-kristillisestäkin uskonnollisesta toiminnasta liittyi tavalla tai toisella kotitalouksiin ja se tapahtui kotitalouden pään johdolla (latinaksi *paterfamilias*) – kuitenkin tapana ei ole käyttää kreikkalaisroomalaisesta kotitaloudesta kulttiyhteisönä nimitystä 'kotitemppeli'. Muutosta toki tapahtui: kristillisissä yhteyksissä tämä kulttiyhteisö laajeni fyysisen kotitalouden ulkopuolelle, eikä tämän uuden hengellisen kotitalouden johtaja enää ollut (itsestään selvästi) talon omistava vanhin miespuolinen henkilö. Tässä mielessä 'house church' toki on osuva nimitys ja kuvastaa toimintakentän laajenemista.

VAIKUTTIKO KRISTINUSKO LASTEN ASEMAAN YHTEISKUNNASSA JA PERHEESSÄ?

Varhaiskristillisen ja roomalaisen lapsuuden tutkijoiden keskuudessa keskeinen tutkimuskysymys on ollut, missä määrin kristinuskon nousu muutti suhtautumista lapsiin ja lasten arjen elämää. Asiaa koskeva tutkimuksellinen kiista on yhä mitä ajankohtaisiin, mutta näissä kirjoissa kysymystä vain sivutaan. Tästä olen henkilökohtaisesti iloinen, sillä kysymyksen pohtiminen vie helposti hedelmättömille sivupuolille. Sen sijaan, että yritetään etsiä yleistä muutoksen (tai vieläpä edistyksen) suuntaa, voisi olla parempi olla avoimena sille lapsuuskäsitysten, lasten elinympäristöjen ja elinkokemusten kirjolle, mikä vääjäämättä antiikissakin vallitsi. Lisäksi voi huomata, että keskustelut kristinuskon aiheuttamasta muutoksesta perustuvat usein siihen, että tutkijat lähestyvät asiaa paitsi oman tutkimusaiheensa, myös voimakkaasti joko kristillisen tai ei-kristillisen kulttuurin kannalta. Niinpä laajempia tutkimuksia, jotka toisivat esiin sekä kristillistä että ei-kristillistä materiaalia, ei ole ilmestynyt.¹¹

Ylipäätään varhaiskristillisen ja kreikkalaisroomalaisen kulttuurin ja yhteiskunnan yhdistäviä tutkimuksia, joissa pyritäisiin tasapainoisesti tarkastelemaan niin ideologisia, asenteisiin liittyviä kuin sosiaalisen todellisuuden muutoksia on

julkaistu kovin vähän – puhumattakaan siitä, että nämä kolme näkökulmaa olisi pystytty pitämään käsitteellisesti erossa toisistaan. Odd Magne Bakke (2005) oli ensimmäinen uuden lapsuuden historian tutkimuksen piiriin laskettavissa olevista tutkijoista, jotka ovat pyrkineet muodostamaan synteisiä varhaiskristillisen perhe- ja lapsuuskäsityksistä ja arjesta sitä roomalaiseen ”perinteiseen” kulttuurin vertaamalla. Muutamaa vuotta myöhemmin ilmestynyt Cornelia Hornin ja John Martensin teos (2009) on tutkimuksellisesti tasapainoisempi ja siten myös onnistuneempi esimerkki tästä pyrkimyksestä. Tässä yhteydessä on mainittava vuonna 2010 ilmestynyt Anni Pesosen ja Kirsi Valkaman kirja *Arkielämä Raamatun aikaan*, jossa myös on onnistuneesti yhdistetty nämä tutkimusperinteet. Lapsuutta ei tosin ole käsitelty kovin laajasti tässä teoksessa.¹²

LAPSEN PAIKKA TUTKIMUKSESSA

Kumpikin nyt tarkasteltavana oleva kirja osoittaa vakuuttavasti, kuinka keskeisiä lapsuus, lapsuuteen liittyvät käytännöt sekä lapsuusmetaforat olivat kristillisen perheen käsitteen – ja käytäntöjen – kehitykselle antiikin maailmassa. Kumpikin edustaa omalla tavallaan myös vahvasti tutkimuksen ”lapsellista käännettä”, näkökulman siirtymistä aikuisista ja vanhempien suhteesta lapsiinsa itse lapsiin. Kirjoja peräkkäin lukiessa kiinnostusta herättävä yksityiskohta on, että MacDonaldin kirjassa ei juurikaan puhuta Jeesuksesta: tämän ”lapsipuheisiin” ei siis Paavalin nimissä kirjoitetuissa kirjeissä viitata; toisaalta taas Betsworth esittää, että jotkut evankeliumien lapsuuskertomukset palautuvat historiallisen Jeesuksen käsityksiin lapsista. Näitä teemoja ei kuitenkaan kirjoissa suoraan avata.

Edellä olevasta voi päätellä, että pidin enemmän MacDonaldin kuin Betsworthin kirjasta. Betsworthin kirjassa ei kuitenkaan ole mitään erityistä vikaa, vaikka hänen tapansa nähdä lasten asema varhaiskristillisissä yhteisöissä ja kulttuurissa kovin positiivisena herättääkin hieman vastustusta (MacDonaldin kirjasta välittyy hieman toisenlainen kuva). Betsworthin kirjassa on myös hieman hakkaava rakenne, jossa käydään tarkasteltavat tekstit läpi yksi kerrallaan. Toisaalta rakenne tukee kyseisen kirjan käyttöä oppaana ja käsikirjana: paitsi että evan-

giumien väliset erot tulevat mielenkiintoisella tavalla näkyviin (esimerkiksi kanonisissa evankeliumeissa lapsia esiintyy ajan myötä yhä vähemmän ja vähemmän), se on luotettava ja yksityiskohdissaan oivaltava luenta evankeliumeista lasten näkökulmasta. Kirja sopii paitsi tutkijoiden ja opiskelijoiden initioimiseen varhaiskristillisen lapsuustutkimuksen kiehtovaan maailmaan, myös uskonnon opettajille tai papeille inspiraation lähteeksi.

MacDonaldin kirja vie kuitenkin syvemmälle antiikin lasten maailmaan, ja se on metodologisesti haastavampi. Se yhdistää monitieteisen ja monimuotoisen teoreettisen lähtökohdan tarkasti rajatun tekstiaineiston huolelliseen eksegeettiseen analyysiin. Teoksesta myös huomaa sen perustuvan laajaan roomalaista maailmaa koskevaan lukeneisuuteen – käytännössä se siis sopii hyvin jo Betsworthinsa tunteville ikään kuin jatko-oppimääräksi. Kirjan lukeminen on opettavainen kokemus, niin lapsuuden historiaan liittyvien johtopäätösten kuin sen metodologisesti vahvan otteen takia. Toivottavasti niin teologit kuin antiikintutkijatkin löytävät kirjan. Lasten keskeisyys antiikin maailmassa ja Uudessa testamentissa kulttuurisina vertauskuvina, toiveiden ja odotusten kohteina, sekä aktiivisina toimijoina ja omaehtoisen kulttuurin luojina, ansaitsee tulla tutkimuksessa yhä laajemmin huomioon otetuksi.

Ville Vuolanto, dos.
ville.vuolanto@uta.fi

9 Katso kuitenkin Moraw & Kieburg 2014; Solevåg 2016.

10 Tämän teesin on esittänyt Helleman (2001) suhteessa ideologiaan ja metaforien käyttöön varhaiskristillisyydessä. MacDonald tuo teeman arjen elämän tasolle.

11 Strange 1996; Balla 2003; Bakke 2005; Horn & Martens 2009; Murphy 2013. Keskustelusta laajemmin katso Vuolanto 2014, 443–445 kirjallisuusviitteinen. Suomalaisista tutkijoista kristinuskon aiheuttamaa muutosta ovat viime aikoina lähestyneet Koskenniemi 2009 sekä Vuolanto 2011 ja 2015.

12 Bakke 2005; Horn & Martens 2009; Pesonen & Valkama 2010, erit. 181–188.

Aasgaard, Reidar

2004 "My Beloved Brothers and Sisters!" *Christian Siblingship in Paul*. London: T&T International.

2006 "Children in Antiquity and Early Christianity: Research History and Central Issues". *Familia* 33, 23–46.

2009a *The Childhood of Jesus: Decoding the Apocryphal Infancy Gospel of Thomas*. Eugene, OR: Cascade Books.

2009b "Uncovering Children's Culture in Late Antiquity: The Testimony of the Infancy Gospel of Thomas". *Children in Late Ancient Christianity*. Eds. C. Horn & R. Phenix. Tübingen: Mohr Siebeck, 1–27.

2016 "How Close Can We Get to the Roman Child? Reflections on Methodological Achievements and New Advances". *Children and Everyday Life in the Roman and Late Antique World*. Eds. C. Laes and V. Vuolanto. London & New York: Routledge, 318–331.

Bakke, Odd Magne

2005 *When Children Became People: The Birth of Childhood in Early Christianity*. Minneapolis, MN: Fortress.

Balla, Peter

2003 *The Child-Parent Relationship in the New Testament and Its Environment*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 155. Tübingen: Mohr Siebeck.

Betsworth, Sharon

2015 *Children in Early Christian Narratives*. The Library of New Testament Studies 521. London: Bloomsbury.

Bradley, Keith

1991 *Discovering the Roman Family: Studies in Roman Social History*. Oxford: Oxford University Press.

Buell, Denise Kimber

1999 *Making Christians: Clement of Alexandria and the Rhetoric of Legitimacy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Bunge, Marcia & Fretheim, Terence E. & Gaventa, Beverly R. (ed.)

2008 *The Child in the Bible*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.

Dixon, Suzanne

1992 *The Roman Family*. Baltimore & London: Johns Hopkins University Press.

Gerber, Christine

2005 *Paulus und seine "Kinder": Studien zur Beziehungs- metaphorik der paulinischen Briefe*. Berlin: Walter De Gruyter.

Harlow, Mary & Laurence, Ray & Vuolanto, Ville

2007 "Past, Present and Future in the Study of Roman Childhood". *Children, Childhood and Society*. IAA Interdisciplinary Series Vol. 1 / B.A.R. International Series 1696. Eds. S. Crawford & G. Shepherd. Oxford: Archaeopress, 5–14.

Hellerman, Joseph H.

2002 *The Ancient Church as Family*. Minneapolis, MI: Fortress.

Horn, Cornelia B. & Martens, John W.

2009 "*Let the Little Children Come to Me*": *Childhood and Children in Early Christianity*. Washington D.C.: The Catholic University of America Press.

Katajala-Peltomaa, Sari & Vuolanto, Ville

2011 "Children and Agency: Religion as Socialisation in Late Antiquity and the Late Medieval West". *Childhood in the Past* 4:1, 79–99.

Koskenniemi, Erkki

2009 *The Exposure of Infants among Jews and Christians in Antiquity*. Sheffield: Sheffield Phoenix Press.

Laes, Christian & Vuolanto, Ville (ed.)

2016 *Children and Everyday Life in the Roman and Late Antique World*. Farnham: Ashgate.

Lillehammer, Grete

2010 "Introduction to Socialisation: Recent Research on Childhood and Children in the Past". *Socialisation: Recent Research on Childhood and Children in the Past*. Ed. G. Lillehammer. Stavanger: Arkeologisk museum i Stavanger, 9–19.

MacDonald, Margaret Y.

2014 *The Power of Children: The Construction of Christian Families in the Greco-Roman World*. Waco, TX: Baylor University Press.

Moraw, Susanne & Kierburg, Anna (ed.)

2014 *Mädchen im Altertum / Girls in Antiquity*. Münster: Waxmann.

Moxnes, Halvar (ed.)

1997 *Constructing Early Christian Families: Family as a Social Reality and Metaphor*. London & New York: Routledge.

Murphy, A. James

2013 *Kids and Kingdom: The Precarious Presence of Children in the Synoptic Gospels*. Eugene, OR: Pickwick Publications.

Pesonen, Anni & Valkama, Kirsi

2010 *Arkielämä Raamatun aikaan: Juudan kylistä roomalaisiin kaupunkeihin*. Helsinki: Kirjapaja.

Prout, Alan & James, Allison

1997 "A New Paradigm for the Sociology of Childhood? Provenance, Promise and Problems". *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*. Eds. A. James & A. Prout. London & New York: Routledge, 7–32.

Rawson, Beryl

2003 *Children and Childhood in Roman Italy*. Oxford: Oxford University Press.

Rawson, Beryl (ed.)

1986 *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

1991 *Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome*. Oxford: Clarendon Press.

Solevåg, Rebecca

2016 "Listening for the Voices of Two Disabled Girls in Early Christian Literature". *Children and Everyday Life in the Roman and Late Antique World*. Eds. C. Laes and V. Vuolanto. London & New York: Routledge, 287–299.

Strange, William

1996 *Children in the Early Church: Children in the Ancient World, the New Testament, and the Early Church*. Carlisle: Paternoster Press.

Vuolanto, Ville

2011 "Infant Abandonment and the Christianization of Medieval Europe". *The Dark Side of Childhood in Late Antiquity and the Middle Ages*. Eds. K. Mustakallio & C. Laes. Oxford: Oxbow, 3–19.

2014 "Children in the Roman World: Cultural and Social Perspectives. A Review Article". *Arctos: Acta Philologica Fennica* 48, 435–450.

2015 *Children and Asceticism in Late Antiquity: Continuity, Family Dynamics and the Rise of Christianity*. Farnham: Ashgate.

2016 "Agency, Experience, and the Children in the Past: The Case of Roman Childhood". *Children and Everyday Life in the Roman and Late Antique World*. Eds. C. Laes and V. Vuolanto. London & New York: Routledge, 318–331.